

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗА СПОГАДАМИ СУМЧАН

У статті на основі опублікованих спогадів та усних свідчень сумчан розглядається повсякденне життя мешканців Сум та деяких інших регіонів в період німецько-радянської війни та нацистської окупації 1941 – 1943 рр. Аналізуються альтернативні джерела вивчення воєнної доби (спогади та усні свідчення). Розглянуто особливості евакуації цивільного населення у тиліві райони країни, стратегії виживання на окупованій території, взаємовідносини між цивільним населенням та військовою адміністрацією.

Ключові слова: спогади, німецько-радянська війна, Суми, евакуація, цивільне населення, окупована територія.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії Другої Світової війни є зміщення дослідницького інтересу з суто військових до соціальних аспектів, людського виміру війни. Людина у добу війни - ось головний дослідницький об'єкт, який намагається нині досягнути новітня історична наука [1, с.83]. Історія України постає як історія народу без поділу на «своїх» і «чужих», висвітлення малодосліджених подій, у тому числі, у регіональному вимірі. В історичному нарисі Б.Л.Корогода і Г.І.Корогод на основі архівних документів, матеріалів преси періоду окупації аналізуються воєнні події, соціально – економічні, духовні, культурні аспекти історії Сумщини у роки війни [2]. В наш час для вивчення подій, доступних «живій пам'яті», тобто тих, які сталися не далі, ніж на відстані двох поколінь від нас, застосовується метод усноісторичних досліджень, до наукового обігу залучаються альтернативні джерела, зокрема, письмові та усні спогади. Цей вид джерел набув статусу повноцінних, визначивши такі дослідницькі напрями, як усна історія, історія повсякденності. Жодні офіційні документи [3] та статистика, що нерідко носили тенденційний характер, не можуть передати настрої та почуття людей. Даний метод позначений певним суб'єктивізмом, адже пам'ять вибіркова, а надто тоді, коли це стосується дитинства та юності. Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по – перше, нерідко суперечать офіційній версії подій, а по – друге, особливо міцно закарбовуються в пам'яті тих категорій населення, на долю яких випало найтяжчі випробування. Особливості дитячого сприйняття та ретрансляції пам'яті про війну визначила письменниця С.Алексієвич, яка тривалий час працює у жанрі «живої історії». «Якщо доросла пам'ять малює візерунок, дає об'ємну картину минулого, пережитого, то дитяча вихоплює найбільш яскраві та трагічні моменти. Вона часто опускає конкретне... але вона абсолютно достовірно передає почуття» [4, с.234-235].

В основу цієї розвідки покладені як опубліковані спогади сумчан, дитинство яких припало на роки Другої Світової війни, так і окремі усні

свідчення. Нашою метою було з'ясувати, які події зафіксовано дитячою пам'яттю найбільш чітко, як змінювала війна самих героїв спогадів і які життєві уроки були зроблені ними. В наш час, коли відбуваються локальні війни та військові конфлікти, зокрема, неоголошена війна на Сході України, долі цих дітей, важкі спогади про пережите ними мають велику гуманістичну цінність та антивоєнний потенціал. Від подій Другої Світової війни авторів спогадів відділяє більш ніж півстоліття, але, як зауважував у спогадах викладач Сумського національного аграрного університету, Юрій Гаврилович Юрченко (1935 – 2010), «ніщо так не потрясає долі людини як війна. У будь якому віці для кожного, хто її пережив це – рубіж і життя він ділить на «до війни» і «після війни». [5, с.5].

Сумську область було утворено на початку 1939 р., на цей час населення області складало 1,7 млн. осіб, [1, с. 379] обласного центру - 63 тис. мешканців [6, с. 24]. Найпомітнішими об'єктами у місті були машинобудівний завод ім. М. Фрунзе та артилерійське училище, що також носило ім'я цього воєначальника Червоної Армії. У 1930- х рр. у Сумах свята відбувалися за участю майбутніх офіцерів. «Артилерія була на кінській тязі і офіцери їздили верхи, носили довгі шинелі, шаблі і шпори на заках» [5, с.6]. Свідомість радянської людини формувалася, значною мірою за допомогою кіномистецтва. Діти довоєнної пори захоплювалися героями пропагандистських фільмів «Чапаєв», «Трактористи», «Если завтра война» та інших. Повсюдно лунали пісні, в яких ушляхувалася «легендарна та переможна».

Не буде перебільшенням ствердження, що у суспільстві існував культ Червоної Армії та військових. Це позначалося, зокрема, на повсякденному побуті, захопленнях та іграх дітей. З чорно-білих фотографій на нас дивляться хлопчики, одягнені у матроски, безкозирки, пілотки, «будьонівки». Імовірність війни з Німеччиною обговорювалася вже з 1 вересня 1939 року, коли Німеччина вторглася до Польщі. Відчуття наближення війни посилилось після того, як взимку 1939 – 40 рр. до Сум почали прибувати на лікування поранені та обморожені у війні з «білофінами». У місті працювали військові шпиталі, артучилище здійснювало випуски офіцерів, яких направляли у військові частини, проводились мобілізації.

Отже, невідворотність війни відчували, але публічно ділитися такими передчуттями радянські люди побоювалися. Тому для багатьох напад Німеччини на Радянський Союз війни став несподіваним. Ось як згадує про початок німецько – радянської війни викладач фізики, інженер – конструктор, літератор, автор та виконавець пісень і романсів, Юрій Анатолійович Добровольський (1935 р. н.). «В неділю 22 червня ми втрьох гуляли в парку і купили квитки в літній кінотеатр на денний сеанс фільму «Валерій Чкалов». Коли після сеансу ми вийшли з кінозалу, то побачили на широкій центральній алеї парку багато людей, які уважно і з дуже серйозними обличчями слухали якесь важливе повідомлення, дуже голосно звучала з великих вуличних гучномовців, укріплених високо на стовпі біля фонтану. Це було урядове повідомлення про те, що сьогодні о 4 годині ранку

фашистська Німеччина без оголошення війни напала на нашу країну - Союз Радянських Соціалістичних республік (СРСР)» [7, с.53-54]. У пам'яті викладача СНАУ Михайла Олексійовича Євсеєнка (1934 р.н.), дитячі роки якого минули у Могилівській області, недільний ранок 22 червня тісно пов'язаний зі звичним для цієї пори сінокосом. Шлях до поля пролягав через районний центр Пропойськ (з 1945 р. - Славгород, Білорусь), де колгоспники почули радіоповідомлення про початок війни [8, с. 8-11].

Переможні настрої незабаром поступилися тривозі, однак діти не повністю усвідомлювали загрозу, яка нависла над країною. М.О.Євсеєнко пригадує:»Своїм дитячим розумом я ще не зовсім розумів, чому плачуть жінки, проводжаючи на війну своїх чоловіків, синів, чи братів. Звісно, думав я, там вбивають, але чому має бути вбитий саме її чоловік або син? Звідки було мені знати, що у ХХ ст. війна стала більш кривавою, із залученням маси техніки... Цього я тоді не знав, це мені стало зрозуміло дещо пізніше [8, с. 17].

У державі була оголошена мобілізація, якій підлягали військовозобов'язані чоловіки, що народилися в 1905 – 1923 рр. Батьки М.Євсеєнка, Ю.Добровольського отримали повістки у перші дні війни, батько Ю.Юрченка пішов до війська у січні 1942 р. Для родин розпочався період невідомості та очікування. У розмовах все частіше стали вживатися слова «евакуація», «біженці». З першого дня війни німці вторглися в Білорусію, а німецькі літаки бомбили Мінськ та інші білоруські міста. Тому перші біженці, яких побачили в Сумах, були з сусідньої Білорусії. Незабаром почалася евакуація сумчан. Ось як згадує літо 1941 р. сумчанка у трьох поколіннях, викладач англійської мови Сумського педінституту, Маргарита Вікторівна Сергієнко (1935 р. н.): «У серпні 1941 р. у дворі примушували копати щілини (для захисту від бомбардувань – Л. Р.). Вже часто бомбили, і ми ховалися у підвалі і ніколи в щілинах. Пам'ятаю гарні ватяні хмаринки розривів на сліпучо-синьому небі. Потім яскрава картина у пам'яті – в Дім вбігає мама у військовій формі – гімнастерці і чоботах і кричить: «Чого ж ви сидите, збирайтеся, беріть зимові пальта, срібло, білизну і біжіть на станцію, шпиталь вже від'їздить!» Мамина обласна лікарня була перетворена на евакошпиталь і ми з бабусею (батько був на фронті) евакуювалися разом зі службовцями у товарних вагонах» [9, с. 11-12]. Евакуації підлягали кваліфіковані робітники, інженерно-технічний персонал заводу ім. Фрунзе [2, с. 22], службовці. Початок евакуації теж яскраво відбився у пам'яті дітей. За даними М. Сергієнко, в 1941 р. було евакуйовано 20 тис. сумчан: «20 тисяч дітей, жінок і старих які місяцями поневірялися у товарних вагонах, йшли курними дорогами з дітьми і вузлами, не милися, спали, не роздягаючись». [9, с. 12]. Евакуація відбувалася в умовах стрімкого наступу німецьких військ, під постійними повітряними бомбардуваннями, ешелони пересувалися вкрай повільно. Ю.Г.Юрченко згадував: «...німці швидко просувалися на схід і наша сім'я евакуювалася. Їхали спочатку на конях підводами, як цигани, кілька сімей із Сум - Юрченки, Бичковські, Олійники. Коні були добрі, вгодовані, і їх у нас забрали червоноармійці, а замість дали

худих надірваних тварин з розбитими холками і ногами. Сяк - так на цих конях ми доїхали до Воронежської області. Німецькі літаки бомбили біженські обози і ми тікали від дороги в посадку і падали на землю. З їжею було скрутно і, наскільки я пам'ятаю, дорослі брали дещо з полів колгоспів, через землі яких проїжджали. Ганяли об'їзники, місцеві жителі... А їсти ж дуже хотілося. Так і їхали доти доки не пересіли на залізничний транспорт. Відтоді пам'ятаю жах перед переповненими поїздами, запахом карболки на евакопунктах, вошобойками на станціях, свистом і шипінням пари з паровозів, чергами за перевареною водою на вокзалах, гуркотінням літаків над ешелонами і розривами ворожих бомб... Поїздом їхали дуже довго з багатьма зупинками й стоянками для пропуску ешелонів з військами і зброєю, які рухались на захід та санітарних поїздів, що йшли на схід. З харчами було важко, як і з питною водою. Під'їхали до Волги. Перед мостом поїзд зупинився. По вагону пройшли солдати зі зброєю і позакривали вікна. Таким «незрячим» він і проїхав міст. Боялися диверсій. Після Волги були саратовські степи, а потім Туркестано - Сибірська магістраль і Казахстан. Їхали довго. З Сум виїхали влітку, а дісталися до Казахстану взимку. Вже лежав сніг, коли ми вивантажувались з вагонів на станції Саріозек Талди-Курганської області. Тут ми й отаборилися у селі Холмогоровка Кугалинського району» [5, с.8-9].

Сумські підприємства евакуйовувалися за Волгу, Урал, до Західного Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Ю.Добровольський разом з мамою та тіткою (обидві вчительки), опинилися у Саратовській області, на теренах якої до війни розташовувалися поселення німецьких колоністів та існувала Автономна Радянська Соціалістична Республіка німців Поволжя. Враження від нових місць залишили яскравий слід у пам'яті сумчан. Родина М.В. Сергієнко перебувала на Кавказі. «Їхали місяців зо два. Спершу до станиці Первомайської на Кубані, а німці по п'ятах. Потім до Ростова. Жили зиму і літо на станції Іноземцево, під П'ятигорськом, поруч з місцем дуелі Лермонтова. Там мама працювала у шпиталі. Нас посилили у маєтку німців, яких виселили до Сибіру який це був благополучний маєток! Напередодні війни з Північного Кавказу виселили 40 тисяч німців, і маєтки стояли занедбаними. Рік ми жили в Гурджаані, в Грузії, де наш шпиталь розміщувався у грязелікувальному санаторії «Ахтала». Там ми, діти, працювали на заводі з розливу «Боржомі», підбирали на дорозі велику сіль, розсипану з вантажівок, здавали її на завод і отримували 20 коп. Усе містечко було обвішане портретами Берії, який холодно дивився пронизливими очима крізь пенсне» [9, с. 12]. Багато родин, зокрема, родина Ю.Г.Юрченка опинилися у незнайомому багатонаціональному середовищі, мимоволі ставши свідками ще однієї трагічної сторінки війни – примусового виселення окремих народів з наказу сталінського керівництва: «поневірялись то на птахофермі, то на нарах у сараї, то у маленькій кімнатці на бойні колгоспу ім. Сталіна. Село було великим, населення - інтернаціональним: казахи, росіяни, українці. Колись це була станиця Семиріченського козачого війська. Мені тепер здається, що більшість оточуючих нас тоді людей були українцями.

Втім, були ще євреї і німці. А 1944 року до села прибули депортовані з Кавказу чеченці [5, с.9]. Повсякденне життя евакуйованих наповнювали щоденні турботи і праця, взаємна допомога і підтримка. «У сусідньому будинку жили дві жінки з дітьми. Вони якось дізналися, що ми так мерзнемо, і запропонували нам перебраться до них у самановий будиночок, який був набагато тепліший від нашого. Ми з радістю перетягнули свої речі і стали жити однією сім'єю з колишніми сусідами» [7, с.65].

Діти старшого віку працювали на підприємствах, у колгоспах, оскільки дорослих чоловіків забрали до війська. Так, 13-ти річний брат Ю.Г.Юрченка Сергій працював у колгоспі, навчився добре їздити верхи і виконував серйозні завдання. При колгоспі було створено дитячий садок, де перебували діти різного віку і різних національностей. До місцевої школи Юрій Юрченко уперше пішов 1944 р., коли йому було 8 років.

І все ж, злиденне життя в тилу, труднощі адаптації у новому середовищі, не можна порівняти зі становищем тих однолітків, які залишилися в окупованому нацистами місті. Постійний страх та небезпека для життя відобразились у спогадах сумчан, сповнених непідробного драматизму. З жовтня 1941 р. по вересень 1943 р. територія Сумщини перебувала у зоні військової адміністрації, де вся повнота влади перебувала в руках військового коменданта, який спирався на польові комендатури. Створені за безпосередньої участі німецького військового командування міські управи виконували роль проміжної, передавальної ланки, посередника між військовим командуванням та цивільним населенням. На них були покладені функції виконання вимог окупаційної влади та підтримання життєдіяльності міст. Норми забезпечення міського населення продовольством були мізерними – 100-200 грамів хліба або борошна, інколи трохи інших харчів. Польова комендатура №198 в Охтирці в липневому донесенні за 1942 р. вказувала, що з 43 тис. жителів м. Сум продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис.[1, с.381].

Як згадує Марфа Авер'янівна Олейнікова (уроджена Хоменко, 1926р.н.), вперше місто було піддане бомбардуванню 30 вересня 1941 р., а 10 жовтня до Сум увійшли німецькі частини. Серед усіх пережитих подій окупації найжахливішим було масове вбивство євреїв. «Я на окраїні жила, бачила це. Вели їх Липками (район Сум поблизу міського цвинтаря – Л.Р.) і загнали у двір, туди, де нині автошкола... там був барак їх роздягли, забрали цінності. Котлован був виритий, о 5 годині вечора їх почали розстрілювати...було чути жахливий крик і плач дітей» [10]. Ці події відбулися на початку лютого 1942 р. Єврейське населення, яке залишилося в місті, було винищене повністю. За даними обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, під час окупації Сум було знищено понад 10 тис. людей [11, с.323]. Окупанти планували залишитися у місті надовго, тому наводили лад у будівлях, призначених для представників «вищої раси». Було проведено реєстрацію населення, яке залучалося до упоряджувальних робіт, розчищення залізних колій від снігу, тощо. Діти шкільного віку, які мали б опановувати знання у школі, змушені були працювати з батьками в полі, на

городах, шукати якогось підробітку, торгувати чим доведеться або просто тинялися по місту поблизу німецьких установ, підрозділів, просили їжу. Виживав той, хто краще вмів це робити. Як згадував Іван Іванович Чуяшенко (1929 - 2008), який під час окупації жив з батьками та сестрами на хуторі Пришиб поблизу Сум, місцеві діти навідувалися до німецької польової кухні і часом поверталися з казанком бобової або горохової юшки. Постійний голод та пошуки їжі змушували людей до ризикованих і тривалих подорожей у села з метою обміняти хатні речі, одяг, на продукти харчування. Це було небезпечно, адже пересування у військовій зоні без документів заборонялося за законами воєнного часу. Мати І.І.Чуяшенка разом з іншими жінками діставалася пішки до Ромен (100км від Сум) «по махорку», яку в подальшому обмінювали на борошно для приготування затірки. Цю «страву» пам'ятають діти воєнної пори та перших повоєнних років. «3-4 склянки борошна запарювали окропом із сіллю і отримували такий клейстер, який зтирали шматочком сала. Кожному діставалося по тарілці, але не щодня» [9, с. 12]. Окрім міських управ, на окупованій території діяли деякі органи таємної поліції, жандармерії, служби безпеки. До органів управління і в поліцію йшли служити особи, згодні співробітничати з окупаційними властями. Вони також брали активну участь у залученні української молоді до примусового вивезення до Німеччини, здійснювали облави.

Тим, хто відмовлявся співробітничати з окупантами, загрожувала смертельна небезпека. До війни 13 – річна Антоніна Галенкова жила разом з мамою та двома сестрами в Сумах на вулиці Суджанській. Сусід зустрів колону німецьких солдат, що увійшла до міста, із хлібом – сіллю. Незабаром він вступив на службу до німців, організував трикотажний цех з виготовлення речей для німецьких вояків, запросив маму А.Галенкової працювати там. Жінка відмовилась і незабаром вона та три її доньки отримали повістки для відправки до Німеччини. Довелося переховуватися у лісі, симулювати хвороби, давати пояснення на допитах.

Уже з перших днів окупації була проведена реєстрація усіх хлопців та дівчат віком від 14 років та їх огляд з точки зору придатності для роботи у Німеччині. Неявка на реєстрацію каралася смертю. Федора Василівна Чуяшенко (1928 р.н., уроджена Нечипуренко), дитячі роки якої минули у селі Дубова (нині – Жмеринський район, Вінницької області) і досі пам'ятає, як сільський староста двічі доправляв її до Літина, де формувався контингент примусових робітників, але обидва рази німецький офіцер відправляв дитину додому, оскільки через низький зріст та худорляву статуру вона здавалася зовсім малою і не відповідала вимогам до майбутнього «остарбайтера».

У Сумах на території колишньої школи №5 (нині - школа №8) на вулиці Троїцькій розташовувався прифронтовий пересильний табір для радянських військовополонених. А.Галенкова з подругою добиралися до табору, долаючи рів, заповнений тілами розстріляних радянських солдат. Діти кидали хліб, картоплю через паркан в'язням, яких цілодобово тримали на подвір'ї. Німецькі вояки погрожували їх розстріляти,

проганяли...А.Галенкова стверджує, що у кожного є вибір, що можна залишатися людиною навіть у самий непростий час [12].

Найважливіший життєвий урок, який винесли «останні свідки» Другої Світової війни-це усвідомлення цінності миру: будь-які труднощі можна пережити, все витерпіти, аби не було війни. В наш час, коли триває неоголошена війна на Сході України, діти Донбасу не завжди мають можливість відвідувати дитсадок або школу, проте вже набули недитячих знань. Вони навчилися засинати під кулеметні черги, на слух відрізняти розриви снарядів від вибухів мін. Хто відповість за понівечене війною дитинство?

Посилання

1. Україна в Другій Світовій війні:погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. У двох книгах. Кн.І. / Ред.кол. В.Смолій, Г.Боряк, Ю.Левенець та ін. – К.»Наукова думка», 2011. – 736с.
2. Корогод Б.Л., Корогод Г.І. Сумська область в роки Великої Вітчизняної війни. – Суми:»Козацький вал», 2013.- 186 с.
3. Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. Сб. док. и м-лов. / Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко. – К.: Наукова думка, 1988. – 440 с.
4. Алексиевич С.А. У войны не женское лицо. Последние свидетели. Повести / С.А. Алексиевич. – М.: Советский писатель, 1988. – 368 с.
5. Юрченко Ю.Г. Життя і доля (про час, про Суми і про себе) / Ю.Г.Юрченко - Суми: ВВП «Мрія - 1», 2003. – 220 с.
6. Дейнека А.М. Памятники архитектуры Сумщины. Путеводитель / А.М. Дейнека. – Х.: Прапор 1989. – 199 с.
7. Добровольский Ю.А. Що я пам'ятаю. Дитинство. / Сумська міська бібліотека ім. Т.Г. Шевченка. 2016. – 90 с.
8. Евсеенко М.А. Не могу забыть / М.А.Евсеенко. – Сумы: Довкілля, 2004. – 220 с.
9. Сергиенко М.В. Путешествие с дилетантом, или Мой Дом в интерьере Троицкой. / М.В.Сергиенко. – Сумы: ИД «Фолигрант», 2012. – 120 с.
10. «Чтобы вы не знали войны...» // Ваш шанс. – 2008. - №19 (07.05.). – С. 8А.
11. Конотоп під час німецько-фашистської окупації: трагедія і подвиг: Документи і матеріали (каталог). – К.:Укрдержархів, 2012. – 384 с.
12. У каждого есть выбор... // Ваш шанс. – 2008. - №19 (07.05.). – С. 8А.

Рожкова Л.И. Повседневная жизнь в годы нацистской оккупации по воспоминаниям сумчан.

В статье на основе опубликованных воспоминаний и устных свидетельств рассматривается повседневная жизнь сумчан и жителей других регионов в период немецко – советской войны и нацистской оккупации 1941 - 1943 гг. Анализируются альтернативные источники изучения военной поры

(воспоминания и устные свидетельства). Рассмотрены особенности эвакуации гражданского населения в тыловые районы страны, стратегии выживания на оккупированной территории, взаимоотношения между гражданским населением и военной администрацией.

Ключевые слова: воспоминания, немецко-советская война, Сумы, эвакуация, гражданское население, оккупированная территория.

L. I. Rozhkova Everyday life in the years of the Nazi occupation by the memories of the Sumy people.

In the article, on the basis of published memoirs and oral testimonies, the everyday life of Sumyans and residents of other regions during the German-Soviet war and the Nazi occupation of 1941-1943 is considered. Analyzed alternative sources of military study (memories and oral testimonies). Features of the evacuation of civilians to the rear areas of the country, strategies for survival in the occupied territory, and the relationship between the civilian population and the military administration are considered.

Key words: memoirs, German-Soviet war, Sumy, evacuation, civilian population, occupied territory.